

تاریخچه و فرهنگ ایران باستان

ТАЄМНА ІСТОРІЯ
МОНГОЛІВ

переклад стародавнього літопису

ᠮᠣᠩᠭᠣᠯᠢ ᠨᠠ ᠶ᠋ᠢᠨᠠᠨᠠᠭᠤᠯᠤᠰ

ТАЄМНА ІСТОРІЯ
МОНГОЛІВ

переклад стародавнього літопису

ТАЄМНА ІСТОРІЯ МОНГОЛІВ
... –1240 pp.

Переклад До Тайж Цогтсайхан
Київ 2011–2023

УДК 821.512.3-94
Т13

*Величезна подяка журналісту Андрію Анікіну за любов до Монголії
та завзяту працю із самого початку роботи над перекладом.
Дякую також журналістці Наталії Адаменко
та перекладачу Олексію Антомонову за активну участь.*

Т13 Таємна історія монголів. ... — 1240 рр. / [переклад До Тайж Цогтсайхан] — К. : Саміт-книга, 2023. — 256 с.
ISBN 978-966-986-503-8

Визначна постать Чінгіс Хаана висвітлена в багатьох сферах культурного життя: фільми, пісні, книги, навіть ігри. Однак політичний і державний діяч, засновник Великої Монгольської Імперії — знаменитий Чінгіс Хаан — є насамперед об'єктом дослідження історії. «Таємна історія Монголів» — унікальна давня пам'ятка, що розкриває секрети дитинства, кохання та правління Великого Хана. «І образом світлий, і з іскрою в очах»...

У цій книзі Чінгіс Хаан (при народженні Темужін) постає не лише могутнім очільником імперії та вправним воїном, а й вірним другом, вдячним можновладцем і коханим чоловіком. Завдяки «Таємній історії Монголів» читач познайомиться з особливостями монгольської культури, дізнається більше про родину і ворогів Великого Хана та навіть доторкнеться до перетину українсько-монгольської історії.

УДК 821.512.3-94

ISBN 978-966-986-503-8

© До Тайж Цогтсайхан, переклад, 2023
© Видавництво «САМІТ-КНИГА», 2023

«ТАЄМНА ІСТОРІЯ МОНГОЛІВ» — УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА І НАДБАННЯ ЛЮДСТВА

Павло ГАЙ-НИЖНИК
доктор історичних наук

«Таємна історія Монголів» по праву посідає почесне місце в золотому фонді скарбів світової літератури та літописних надбань людства¹. Особливе значення цей напівепічний, напівісторичний твір займає у намисті пам'яток середньовічного монгольського письменства та історичній спадщині монгольського народу.

Унікальність цього джерела полягає також у тому, що до нього цілком неможливо застосувати жодне з визначень, прийнятих для середньовічної літератури — літопис, хроніка, епічна поема, — позаяк кожне з них не вичерпує його змісту й художніх граней. Для жанрів літопису та історичної хроніки в ньому є надлишковий обсяг текстів, які натомість прийнято відносити до художньої літератури та фольклору. Водночас поряд із точним описом історичних подій значна частина «Таємної історії Монголів» викладена віршами та чудовою прозою, які доповнюють фольклорні фрагменти.

Деякі дослідники характеризували її жанрову композицію як героїчний епос, проте цей жанр, як правило, відрізняється розмитим історизмом або навіть повною його відсутністю. Цей же твір насичений конкретними історичними датами й подіями. Крім того, у ньому немає апологетики головного героя, а відтак

¹ У всій світовій монголознавчій та сінологічній літературі всіма мовами назва подається в точному перекладі зі середньомонгольської, а саме «Таємна історія Монголів». Однак лише в російськомовній літературі закріпилася помилкова назва «Приховане сказання монголів», що була використана С. Козіним для свого перекладу цієї пам'ятки.

відображаються як сильні, так і слабкі риси Чінгіс Хаана й інших провідних персонажів. Та й загалом стиль твору дуже далекий від поетики героїчного епосу. Тому варто визнати, що «Таємна історія Монголів» стоїть набагато вище тогочасної середньовічної європейської літератури, чи то лицарського роману, епічних сказань чи хронік і значно випереджає свій літературний час.

Попри те, що написаний текст був ще в першій половині XIII ст., цей писемний витвір думки невідомого автора й досі захоплює увагу багатьох вчених усього світу, як літературознавців, так і істориків, йому присвячено багато різноманітних досліджень і дискусій у науковому середовищі. Утім, ця пам'ятка ще не до кінця вивчена дослідниками в багатьох аспектах, надто тих, що стосуються лінгвістики, походження тощо. Із лінгвістичного ж погляду вона є найбагатшим джерелом докласичної монгольської та середньомонгольської мов.

Надзвичайну цікавість цей твір викликає й серед широкого кола читачів і поціновувачів перлин світової історичної та літературної спадщини, адже завоювання і вплив кочової степової імперії (рах nomadica), якою була Монгольська імперія — Йеке Монггол Улус (Улус Великих Монголів), заснована великим Чінгіс Хааном приблизно 1180-1190 рр. і керована започаткованою ним династією до 1368 р. — наклали свій відбиток на безліч народів і країн Азії та Європи. Прикметно, що в самій «Таємній історії Монголів» уперше зустрічається інша самоназва їхньої держави — Улус численних монголів («олон монггол улус»). У 30-х рр. XIII ст. монгольські завоювання набули приголомшливого розмаху та вийшли далеко за межі азійського простору, а Монгольська імперія досягла вершини своєї могутності. Початок їй дав курултай 1229 р., перебіг якого докладно висвітлює «Таємна історія Монголів», та курултай 1235 р., про який у хроніці не згадується. Великий за-

хідний похід 1235-1242-х рр., нова китайська і корейська кампанії 1236 р. перетворили державу чінгісидів на найпотужнішу країну Євразійського континенту.

Тому перше видання «Таємної історії Монголів» у перекладі українською мовою, що пропонується в цій книзі, безумовно, викликало обґрунтовану наукову зацікавленість як серед літературознавців, лінгвістів, істориків, етнологів, сходознавців, так і жваву зацікавленість серед щонайширшого кола українськомовних читачів в Україні й поза її межами.

«Таємна історія Монголів» («Монголін нууц товчоо») — видатна й перша анонімна літературна пам'ятка монгольської писемності, створена 1240 р. Цей твір (Mongγol Ун нiуca товciуаn; *ᠮᠣᠩᠭᠣᠯᠢᠨ ᠨᠠᠭᠤᠴᠤ ᠲᠤᠪᠴᠢᠣ*; Монголин нууц товчоо; Монголин nuuts tovchoo; 蒙古秘史; Měnggǔ Mìshǐ) є найстарішим літературним джерелом, текст якого зберігся і дійшов до наших днів. Його було написано старомонгольською мовою через деякий час по смерті 18 липня 1227 р. великого хана, вождя і правителя Чінгіс Хаана (народжений Темужін) для монгольської верхівки та ханської родини й, зокрема, для його сина від унгіратки Борте і спадкоємця Угедей-хана, що невдовзі помер 11 грудня 1241 р.

Хроніка розповідає долю роду Борджигатів, до якого належав Чінгіс Хаан, життєпис самого Темужіна — Великого Хана Чінгіса, подано свідчення про правління Угедей-хана, міфи, фрагменти вояцького епосу, легенди, перекази, пісні-настанови дітям, клятви, присяги, традиційні побажання (єрөөли), славні (магтаали) тощо. Понад половини тексту написано у віршованій формі. У 1240 р. літопис було представлено Курултаєві та Великому Хану Угедею.

Ким був автор-укладач «Таємної історії Монголів» невідомо, проте з великою імовірністю він походить з оточення Чінгіс Ха-

ана та Угедей-хана (можливо, ним міг бути його зведений брат Шігі-Хутуху), як і певний уже літній, але надзвичайно освічений представник монгольської верхівки, що шанував давні військові та культурні звичаї Монголів. Відомо також, що раніше історія, традиції і література Монголів існували у вигляді усних переказів, але новостворена Монгольська імперія вимагала власної писемності. Саме з цією метою у 1204 р. Чінгіс Хаан прийняв на службу уйгура Тата-тонга, колишнього хранителя печатки найманського Таян-хана. Саме Тата-тонга пристосував до монгольської мови уйгурську писемність та навчив грамоті дітей Чінгіс Хаана й монгольських юнаків — ноянів-родичів великого хана². Тож не виняток, що один із них згодом став автором «Таємної історії Монголів». Так чи інакше, але автор хроніки достеменно був очевидцем та учасником описаних подій і щонайменше належав до верхівки тогочасного суспільства чи старого монга — воєнно-племінної еліти (гвардії), що стояла біля витоків створення Монгольської імперії. Своєю ж назвою як «таємна» ця історія Монголів зобов'язана тому, що твір призначався лише для представників роду Чінгіс Хаана і зберігався в ханській скарбниці.

Більшість сучасних дослідників сходяться на думці, що первісною назвою пам'ятки, написаної уйгурським письмом монгольською мовою, принаймні першої частини твору, було «Чінгіс хаан-у худжаур», тобто «Походження Чінгіс-хана». Ще в 1907 р. японський учений Нака Мітію (яп. 那珂通世) звернув увагу на особливості перших трьох рядків тексту, а в 1940 р. Ісіхама Дзюнтаро (яп. 石濱純太郎) уперше висловив гіпотезу, що назвою пам'ятки є третій рядок на першій сторінці³.

² Юань ши (История [династии] Юань). Шанхай; Пекин: Изд. Бо-на, 1958. Гл. 124. С. 6а.

³ Naka Michiyo, Chinggisu kan Jitsuroku. The Veritable Records of Cinggis Qan. Tōkyō, 1907; W. Hung, The transmission of the book known as the Secret history of the Mongols. Vol. 14. HJAS, 1951. P. 466-467.

Оригінал пам'ятки не зберігся. Ймовірно, автор спочатку писав цей літопис монгольським уйгурським письмом. Усі збережені тексти походять із транскрипцій (китайськими ієрогліфами монгольською мовою) або перекладів китайськими ієрогліфами, які датуються кінцем XIV ст. і були складені династією Мін під назвою «Таємна історія династії Юань» (кит. 《元朝秘史; піньїнь: Yuáncháo Mìshǐ). Є також текст, відомий як Тобчіян (кит. 脫必赤; піньїнь: Tuōbìchìyuán або 脫卜赤顏; Tuōbǔchìyuán) в історії Юаня. Декілька уривків «Таємної історії» з'являються в дещо інших версіях у монгольській хроніці XVII ст. «Алтан Тобчі» («Золотий підсумок»). Монгольський текст «Юань-чао мі-ши» був переписаний китайськими ієрогліфами між 1382 і 1389 рр. та передає монгольську придворну мову, як вона звучала в устах Хо Юань-цзе та Ма-ша І-хе. Це можливо за допомогою китайських знаків, що мають читатися так, як вони читалися в Північному Китаї наприкінці XIV ст.

Чому йдеться про династію Юань? Витоки сягають 1271 р., коли онук Чінгіс Хаана, монгольський хан Хубілай на території Китаю утворив монгольську державу — імперію Юань. У 1368 р. після повалення династії Юань до влади прийшов перший імператор династії Мін — Хун'у. У цей час імперія Мін балансувала на межі нової війни з Монголами і для підготовки перекладачів було створено «Школу для вивчення мов варварів чотирьох країн світу». Головне відділення цієї школи — монгольське. Його викладачами були етнічні Монголи, які не лише провадили навчання, а й готували всі необхідні для цього навчальні матеріали.

У «Мін шилу» або «Достовірних хроніках династії Мін» (кит. 明實錄), а точніше в шилі діянь імператора Хун'у є така звістка: «У 15 році правління Хун'у, у день бін-суй першого місяця (20 січня 1382 р.), було наказано скласти тематичний китайсько-іншгородницький словник. Його величності було відомо, що попе-

редня династія Юань не мала [власної] писемності для видання постанов та опублікування наказів, а просто запозичила уйгурську систему письма, щоб створити монгольські літери для перекладу [монгольською мовою] мов Піднебесної. Тепер імператор наказав чиновникам Ханьліня — тлумачу текстів Хо Юань-цзе та редактору Ма-ша і-хей перекласти монгольські слова китайською мовою. Були зібрані слова з астрономії, географії, людських відносин, тваринного світу, одягу та їжі, знярядь та начиння і взагалі нічого не було втрачено. Крім того, взяли “Юань бі-ши” як посібник і транскрибували [китайськими ієрогліфами] монгольські слова так, щоб це відповідало звукам їхньої [тобто монгольської] мови. Коли роботу виконали, був указ про її надрукування та випуск. Із цього часу китайські посланці в монгольські степи могли розуміти стан справ і наміри монголів»⁴. Отриманий навчальний посібник розтиражували ксилографічним способом.

До наших днів дійшов 41 розрізнений аркуш мінського ксилографічного видання, виявлений у 1933 р. у пекінському імператорському палаці на старих складах. Нині він зберігається в Національній бібліотеці Пекіна. Усі відомі на сьогодні списки «Юань-чао бі-ши» сягають двох оригіналів: А — ділився на 12 цзюаней (10 основних і 2 додаткових); В — ділився на 15 цзюанів. Зміст списків А і В однаковий, а відмінна кількість цзюаней є результатом різного механічного поділу одного й того самого тексту. Весь текст пам’ятки поділено на 282 нумеровані параграфи. Текст написано на розлиненому китайському аркуші з вертикальними рядками. Кожен параграф містить рядки транскрибованого ки-

⁴ Булаг. Изучение «Сокровенного сказания» в Китае // *Mongolica: К 750-летию «Сокровенного сказания»*. М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. С. 87; Мункуев Н.Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. С. 156; Панкратов Б.И. Предисловие // *Юань-чао би-ши (Секретная история монголов)* 15 цзюаней. Т. 1. М.: Институт народов Азии, 1962. С. 7-39.

тайськими ієрогліфами монгольського тексту. Паралельно йдуть рядки з перекладом кожного слова китайською мовою. Наприкінці параграфа вказано зв'язний виклад параграфа китайською мовою. У транскрибованому тексті назви племен і народів позначені жовтою рисою, географічні назви — зеленою, а всі інші слова — червоною. Дослідники виділяють у «Юань-чао бі-ши» три великі блоки, що сильно відрізняються одне від одного стилістично: «Родовід Чингіс-хана» (§ 1-59); «Історія» (Історія Чингіс-хана або Золота історія) (§ 60-268); «Історія» (Історія Угедей-хана) (§ 269-282). Пам'ятка має складний складовий характер. Містить фрагменти стародавніх міфів та билинного епосу, народні легенди й перекази. Приблизно третина пам'ятки написана віршами: пісні, настанови та умовляння батьків синам, клятви або присяги васалів сюзерену, посольські «слова», традиційні доброзичливості та вихваляння. Незважаючи на те, що оповідання має напівепічний характер, у ньому також наявні документальні матеріали.

Радянський сінолог і монголознавець Б. Панкратов, який зробив лінгвістично точний переклад «Юань бі-ши» російською мовою і досліджував це джерело понад 50 років, так пояснює походження назви «Таємна історія імперії Юань»: «Після повалення китайцями влади монголів розбирався палацовий архів юаньських імператорів. Знайдений в архіві рукопис пам'ятки, написаний уйгурським письмом, був зареєстрований чиновниками, що розбирали архів, під китайською назвою “Юань бі-ши” (“Таємна історія Монголів”), яку було дано їй тут же, під час реєстрації. “Таємною” вона була названа тому, що її виявили в тому відділенні палацового архіву, куди під час царювання династії Юань мали доступ лише деякі обрані монгольські сановники і де зберігалися таємні історичні документи монгольських імператорів, недоступні для китайців. Коли ж було розпочато роботу над перетранскрибуванням

цієї пам'ятки китайськими ієрогліфами, то випадкову реєстраційну назву «Юань бі-ши» було перекладено монгольською мовою»⁵. Також Б. Панкратов висунув гіпотезу, що перші три рядки пам'ятки інтерпретуються так: Юань-чао бі-ши — (написано дрібними ієрогліфами) — Таємна історія Юань — примітка; Ман-хо-лунь ню-ча та-ча-ань — (написано дрібними ієрогліфами) — Таємна історія Монголів — транскрибована примітка монгольською мовою; Чингіс хахан-у худжаур (написано великими ієрогліфами, винесено в окремий рядок, відділена порожніми рядками) — Походження Чингіс Хаана — монгольська назва твору⁶.

Варто також зазначити, що в 1403-1408 рр., за наказом китайського імператора Юнле, було створено Енциклопедію Юнле — «Юнле дадянь» (кит. 永樂大典) обсягом 22937 цзюаней, що містила найважливіші твори літератури, філософії, історії, науки та мистецтва. До цієї енциклопедії увійшло й «Юань бі-ши» у повному обсязі: китайська транскрипція, підрядник та переклад⁷. Енциклопедія зберігалася в імператорському палаці. У 1562-1567 рр. з єдиного екземпляра «Юнле дадянь» було знято копію, яка також зберігалася в палаці. 1773 р., коли, за наказом імператора Цяньлун, склали бібліотеку, виявилось, що основний екземпляр «Юнле дадянь» повністю втрачено, а копія збереглася частково. У цій частині була копія «Юань бі-ши». У Китаї наприкінці XVIII ст. «Юань-чао бі-ши» почав вивчати й досліджувати Цянь Дасінем (1728-1804 рр.), чим практично ввів її до наукового обігу. Він мав у своєму розпорядженні рукописний список, копію тексту з «Юнле дадянь» у 15

⁵ Панкратов Б. И. Предисловие // Юань-чао би-ши (Секретная история монголов) 15 цзюаней. Т. 1. М.: Институт народов Азии, 1962. С. 7-39.

⁶ Там само.

⁷ Таубе М. К реконструкции и переводам Mongqol-un niuca tobchiyan на европейские языки // Mongolica: К 750-летию «Сокровенного сказания». М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. С. 40.

цзюанях. Цянь Дасінь також був першим, хто написав колофон до «Юань-чао бі-ши»⁸. За правління імператора Юнчжена копію було передано до Академії Ханьлінь. У 1900 р. під час повстання Іхетуань в Академії Ханьлінь сталася пожежа, у результаті якої томи енциклопедії з «Юань бі-ши» згинули.

Слідом за Цянь Дасінем над списком «Юань-чао бі-ши» працював вчений Бао Тінбо (1728-1814 рр.). Імовірно, його список сховався до списку Цянь Дасіня. У 1805 р. він зробив звіт про текст списку — копію тексту «Юнле дадянь» із неповним екземпляром першого мінського видання пам'ятки, що належав чиновнику та вченому Цзінь Деюю, і заповнив лакуни, які були в списку з «Юнле дадянь». У 1847 р. цей список мав Хань Тайхуа, і в 1872 р. його придбав голова Російської духовної місії в Пекіні, один з основоположників російської академічної сінології — архимандрит Палладій (П. І. Кафаров). Саме П. Кафаров увів «Юань-чао бі-ши» до наукового обігу в Росії та в європейських країнах⁹, опублікувавши в 1866 р. переклад російською мовою зв'язного китайського тексту, назвавши його «Старовинне монгольське сказання про Чингіс-хана»¹⁰. Наразі рукопис зберігається в Східному відділі Наукової бібліотеки ім. М. Горького Санкт-Петербурзького державного університету¹¹. У 1962 р. його вперше опублікував Б. І. Панкратов у Видавництві східної літератури в Москві¹².

⁸ Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. С. 158.

⁹ Там само.

¹⁰ Архимандрит Палладий. Старинное монгольское сказание о Чингисхане // Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. Т. IV. СПб., 1866. С. 3-260.

¹¹ Панкратов Б. И. Предисловие // Юань-чао би-ши (Секретная история монголов) 15 цзюаней. Т. 1. М.: Институт народов Азии, 1962. С. 7-39; Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. С. 161.

¹² Панкратов Б. И. Предисловие // Юань-чао би-ши (Секретная история монголов) 15 цзюаней. Т. 1. М.: Институт народов Азии, 1962. С. 7-39.

Варто також згадати й про «Рукопис Гу» («Гу-цзяо бень» або «Вивірена копія Гу» (Gu's Certified Copy) — списки, що діляться на 12 цзюаней. Їх у 1804 р. відкрив вчений-текстолог Гу Гуан-ці (1776-1835 рр.). У бібліотеці чиновника Чжан Сян-юня (правителя Лучжоу) він виявив чудово збережений список, що був знятий транспарантом із мінського ксилографічного видання. У 1805 р. Гу Гуан-ці зняв із нього копію, звірив її зі списком Цянь Дасіня, що є копією тексту з «Юнле дадянь», і виявив багато різночитань. Гу Гуан-ці дійшов висновку, що ця копія краща за список з «Юнле дадянь» як за якістю тексту, так і за розташуванням параграфів. Під час роботи Гу Гуан-ці наприкінці кожного розділу позначав кількість аркушів і дату закінчення звірення глави та ставив свою печатку. Наприкінці копії він написав колофон¹³. У колофоні Гу Гуан-ці вперше використав назву «Юань-чао бі-ши», хоча раніше завжди використовувалася назва «Юань бі-ши». Коли ж у 1933 р. в імператорському палаці в Пекіні знайшли 41 аркуш мінського друкованого видання «Юань-чао бі-ши», то виявилось, що список Гу Гуан-ці можна вважати найбільш надійним, що сягає першого друкованого видання пам'ятки¹⁴.

Наприкінці ХІХ ст. оригінал «Гу-цзяо бень» опиняється в ученого-колекціонера Шен-юя (1850-1900 рр.). Взимку 1885 р. Лі Веньтянь (1834-1895 рр.) та Вень Тін-ші (1856-1904 рр.) здобули можливість зняти копії з «Гу-цзяо бень», після чого Лі Веньтянь написав коментар під назвою «Юань-чао бі-ши чжу», який було опубліковано в 1896 р. Після смерті Шен-юя його бібліотека була розформована та втрачена. Однак оригінал «Гу-цзяо бень» не-

¹³ Панкратов Б. И. Предисловие // Юань-чао би-ши (Секретная история монголов) 15 цзюаней. Т. 1. М.: Институт народов Азии, 1962. С. 7-39; Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. С. 159.

¹⁴ Borjigijin, U. Some Remarks on Gu's Certified Copy of The Secret History of the Mongols // Humanitarian Vector. 2013. № 2 (34). С. 121.

сподівано опинився в бібліотеці шанхайського видавництва «The Commercial Press», яке в 1936 р. видало його фотолітографічним способом у складі третьої серії Сибу цункань (кит. 四部叢刊). Оригінал «Гу-цзяо бень» щасливим чином зберігся в період Другої світової війни, оскільки під час бомбардування японцями Шанхая будівлі «The Commercial Press» було зруйновано, а «Гу-цзяо бень» зник із бібліотеки¹⁵. Найбільш близьким до оригіналу вважається список пам'ятки, що зберігається в Національній бібліотеці Китаю під номером 7394 й називається «Рукопис Гу» чи «Гу-цзяо бень» або «Вивірена копія Гу» (Gu's Certified Copy).

Крім того, Вень Тін-ші зняв зі свого списку копію і подарував її у 1902 р. японському сінологу Найто Торадзіро. Він також зробив копію зі свого списку та подарував її японському вченому Нака Мітію, який 1907 р. опублікував японський переклад «Юань-чао бі-ши», забезпечивши його численними коментарями. На сьогодні копія «Гу-цзяо бень», зроблена Найто Торадзіро, зберігається в бібліотеці Інституту гуманітарних досліджень Університету Кіото в Японії¹⁶. Після смерті Вень Тін-ші його копія перейшла у володіння колекціонера-бібліографа Е. Дехуея (1864-1927 рр.), який у 1908 р. опублікував її ксилографічним способом. У 1942 р. текст цього ксилографа (з виправленнями) був виданий набірним шрифтом японцем Сіраторі Куракіті. Копія Вень Тін-ші довгий час зберігалася в приватних руках, а у 2009 р. її продали на аукціоні в Пекіні (ім'я покупця невідоме).

У детальній структуризації твір, як правило, умовно поділяють на 13 розділів:

- I) Походження роду, народження Темужіна та його дитинство;
- II) Юність Темужіна. Гіркі переживання;

¹⁵ Там само. С. 122.

¹⁶ Там само. С. 121.

III) Союз із Ван-ханом. Знищення меркитів. Темужін приймає ім'я Чінгіс Хаана групи монгольських родин;

IV) Ворожа коаліція на чолі з Джамухою і Тайчіудою;

V) Подальші бої в степах. Онг-чан входить у табір ворога. Знищення татарів;

VI) Битва при Хархалзан-Елет. Втеча і несподівана перемога Чінгіса над його ворогами. Знищення хереїдів;

VII) Смерть Ван-хана. Перемога над найманами та меркітами;

VIII) Втеча Хучулуга. Смерть Джамухи. Чінгіс Хаан — правитель народів Монголії. Становлення імперії. Принципи організації армії та державного управління;

IX) Відзнаки, нагороди та ласки для товаришів. Організація охорони.

X) Уйгури під владою Чінгіс Хаана. Боротьба з лісовими народами. Смерть шамана Теб-Тенгрі;

XI) Війна з юрдженцями. Великий військовий похід проти Хорезмської держави;

XII) Завоювання Тангутської держави Сі-Ся, Північного Китаю, Середньої Азії. Смерть Чінгіс Хаана;

XIII) Угедей-хан і подальші війни на Заході. Завоювання Китаю династії Цзінь. Накази та реформи нового правителя.

Загалом «Таємну історію Монголів» умовно поділяють на три частини.

Перша — генеалогічна, де представлений родовід Чінгіс Хаана у двадцяти з лишком поколінь, що йдуть углиб століть. Вказується не лише генеалогія предків Чінгіс Хаана, а й інших родів, що походили, як і вони, від легендарного Борте-Чоно та його дружини Гоо-марал. Твір починається з напівміфічної генеалогії Темужіна. За легендою, сіро-блакитний вовк і лань із волі Всевишнього Неба породили першого монгола на ім'я Борте-Чоно. Вони й

стали також предками духу роду й усіх Монголів. До того ж це не просто перелік імен чи схема генеалогічного дерева. У багатьох випадках викладаються різні подробиці або пояснюється етимологія імен засновників майбутніх родів та племен. Незважаючи на свою стислість, перша, генеалогічна частина торкається історії поколінь протягом декількох століть.

Друга — розповідь про XII-XIII ст. Ця частина твору є основною і найбільшою за обсягом, де оповідаються події шести–семи десятиліть, пов'язаних із Темужіном, або Чінгіс Хааном, його оточенням та супротивниками. Події безпосередньо повідомляють про діяльність Чінгіс Хаана в Монголії та завоювання, соратників і ворогів, становлення імперії — Улусу Великих Монголів. Тут кардинально змінюється характер оповіді: вона стає докладнішою, уважнішою до деталей, поведінки та характеру людей, до навколишнього світу. Усі ці подробиці викладаються не просто так, а у зв'язку з розвитком дії, аби точніше прояснити його. Сюжет захоплює увагу читача своєю динамікою та драматизмом. Водночас не втрачається відчуття правдивості й реальності подій та людських долі.

Характерно, що автор, вказуючи на державну мудрість і справедливість Чінгіс Хаана, не забуває згадати і про його слабкості людські: боягузтво і мстивість, підступність у вбивствах, неповагу до батьків і нелюбов до родичів, підозрілість і злісність. Водночас усі перемоги, здобуті Монголами не під безпосереднім керівництвом Чінгіса, все-таки приписуються в належній похвалі в заслугу Великому Ханові. Читачеві буде цікаво побачити роль в історії тогочасної Азії християн-несторіян і особливий пієтет автора до давньомонгольських традицій та доблесті, як і до інституту новонародженої державності, що освячується неприхованим патріотизмом.

Яскраво і барвисто, динамічно і драматично-художньо змальовуються бої та битви. Кожна битва описується по-новому, залежно від співвідношення сил, тактики та стратегії, місця, де вона відбувається, і навіть від настрою та мотивів її учасників. Люди в битвах зображені характерно живими з усіма притаманними їм рисами і відчуттями, як то хоробрість чи боягузтво, розум чи дурість, а висліди боїв означаються автором подібними якостями тих персонажів і героїв, але є результатом і підготовки задовго до самих битв та війн. Окрім того, глибоко змальовано політичні процеси, пошуки союзників, дипломатичні зусилля, розвідка й навіть інформаційна війна. Захоплює також опис повсякденного життя Монголів.

Звернено окрему увагу й на психологічну роботу Чінгіс Хаана перед вирішальною битвою зі своїми воїнами, союзниками і ворогами. Зокрема оповідається про послів, яких він надіслав до всіх племінних вождів ворожої коаліції. Для кожного знаходить ті слова, які, сіючи сумніви, позбавляють їх душевного спокою. Прозова, епічно спокійна «об'єктивна» розповідь постійно змінюється віршованими фрагментами, що за стилістикою нагадують то пісні, то ліричні монологи, то шаманські закликання чи героїчну епіку. Водночас не втрачається основна канва твору, зосередження на головній темі, діяннях і помислах героїв. Усе це додає своєрідного оригінального духу й неповторного забарвлення творові.

Часовий період межі XII-XIII ст. охоплює дещо інша стилістика, більш подібна до жанру хроніки, що торкається масштабів державного життя та завдань і переходить до документалізму: з'являються укази Чінгіс Хаана, його монологи подяки заслуженим сподвижникам, державницька думка тощо.

Третя частина твору — про правління й нові завоювання вже Угедей-хана, середнього, третього, сина і наступника Чінгіс

Хаана. Йдеться про походи монгольських полководців і самого Угедея. Зокрема й про те, як Батий поскаржився Угедей-хану на зарозумілу поведінку його сина Гуюка після підкорення Русі та як Великий Хан прийняв бік Батия й нагримав докорами й по-вчаннями на сина. Прикметно, що автор не приховує суперечок чи неприємних сварок у колі ханської родини, нібито підкреслюючи і застерігаючи їхнім описом майбутні передчуття щодо єдності серед чінгісидів та загрози імперії монголів через це. Надзвичайно цікавим є виклад визнання Угедей-ханом своїх чотирьох найбільших досягнень і чотирьох непробачних помилок та гріхів. Серед заслуг він називає як військові, так і інфраструктурні досягнення: завоювання Північного Китаю, встановлення по всій неосяжній імперії перегінних ямських станцій і доріг, влаштування в безводних місцях криниць та налагодження зрошувальних каналів, а також запровадження однакової структури місцевої влади. Серед своїх недоліків Угедей вказує власне п'янство (незважаючи на те, що сидячи на батьківському троні, дозволив вину себе перемогти), хтивість до жінок (піддавшись жіночим чарам, велів привозити собі дівчат з улусу дядька), несправедливу смерть обмовленого недругами одного з вірних соратників Чінгіс Хаана й, нарешті, жадібність (брати справедливо дорікали йому за те, що через скупість, мисливський видобуток не йшов до них, бо Угедей наробив огорожі та стіни, перешкоджаючи свободі народженим із волі Неба та Землі звірів). Зрештою автор твору підсумовує, як було створено Монгольську імперію.

Водночас необхідно зауважити, що «Таємна історія Монголів» у трактуванні та викладі деяких важливих подій або ж характеристики певних діячів суттєво відрізняється від історії офіційної, викладеної. Наприклад, в «Алтан дебтер», монгольський текст якої

не зберігся, але ліг в основу «Збірника літописів» Рашид ад-Діна¹⁷, та в «Юань ші», на що свого часу звертав увагу ще Л. Гумільов¹⁸. Тому, читаючи це (чи інше) тогочасне джерело з історії монголів і Монгольської імперії, варто пам'ятати, що писалося воно в епоху напруженої боротьби різних угруповань усередині Улусу Великих Монголів та міжусобних чвар самих чінгісидів. Автор «Таємної історії», безперечно, не лише відображав це протистояння та інтриги, а й, безумовно, брав у них участь і вочевидь, попри прагнення «об'єктивності» (що сама по собі є відносною навіть за сучасних стандартів літописання), мав і провадив певну політико-ідеологічну спрямованість та суб'єктивне бачення подій.

Водночас дослідники монгольської історії вважають текст цього твору надзвичайно важливим через багатство інформації, яку він містить, про етнографію, географію, мову, літературу та різноманітні аспекти монгольської культури. Із погляду його цінності для галузі лінгвістичних досліджень він вважається унікальним серед монгольських текстів як приклад, вільний від впливу буддизму, поширеного в пізніших текстах тощо. «Таємна історія Монголів» особливо цінується за яскраві й реалістичні зображення повсякденного життя племен та організації монгольської цивілізації у XII-XIII ст., доповнюючи інші первинні джерела, доступні перською та китайською мовами¹⁹. Хоча його цінність як історично точного джерела є спірною: якщо деякі експерти, наприклад Р. Груссе, оцінюють текст також позитивно в цьому плані, інші, наприклад І. де Рашевільц, вважають, що цінність джерела полягає насамперед у його «вірності опису життя монгольських

¹⁷ Петрушевский И. П. Рашид ад-Дин и его исторический труд // Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1. М.;-Л., 1952. С. 25.

¹⁸ Гумилёв Л. Н. *Татаро-монголы в Азии и Европе. Сборник статей.* М., 1970. С. 455-474.

¹⁹ Bela Kempf. Review // Acta Orientalia. 2006. Vol. 59. No 4. P. 493.

племен»²⁰, а А. Вейлі навіть стверджував, що «історична цінність “Таємної історії” майже нульова»²¹.

Менше з тим, незаперечним і доконаним є те, що ця унікальна пам'ятка містить багатий матеріал про стан монгольського суспільства XII-XIII ст., про суспільний лад Монголів, особливості господарювання, виробництва та соціальні відносини того часу. У ній закарбовано цінні відомості про політичний та військовий устрій, про війни між племенами та рівень суспільного світогляду, духовну культуру тощо. За значущістю інформації «Таємну історію Монголів» можна порівняти з такою найбагатшою пам'яткою, як китайський твір «Шень-у цінь-чжен лу», що має незмінне значення для відтворення історії династії Юань у Китаї, та з твором Рашид ад-Діна «Джамі ат-Таваріх», незамінним для висвітлення історії Ільханов у Персії.

«Таємна історія Монголів» зберегла для сучасних дослідників безліч відомостей про фонетику й граматику монгольської мови тієї епохи. Відтворення кожного слова, у тому числі термінів і власних імен, здійснене авторами епохи династії Мін, досить точно відображає граматику та рівень розвитку монгольської літературної мови. Як вказують дослідники, китайська транскрипція правильно й точно відобразила специфіку монгольської мови, особливо старовинних слів. Наявність їхнього китайського транскрипту сприяє кращому розумінню змісту давньомонгольських термінів та понять. До того ж, як відомо, «Таємна історія Монголів» є не лише історичним твором, а й першим твором народної літератури Монголів з її потужними епічними (фольклорними) коріннями.

²⁰ Rachewiltz, Igor de. *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Canberra: University of Wisconsin-Madison, 2015. 268 p.

²¹ Waley A. *The secret history of the Mongols: and other pieces*. London: House of Stratus, 2002. 353 p.

Відтак літературне, культурне, етнографічне, історичне та теологічне значення «Таємної історії Монголів» як унікального джерела з вивчення багатогранної минувшини монгольського та інших народів важко переоцінити. Не дивно, що у 2004 р. уряд Монголії постановив, що копія «Таємної історії Монголів», вкрита золотими пластинами, має бути розміщена в урядовій будівлі держави.

Нині існує вісім наукових варіантів відновленого в повному обсязі середньомонгольського тексту²²: Е. Геніша²³, С. А. Козіна²⁴, Сіраторі Куракіті²⁵, Ц. Дамдинсуре²⁶, П. Пелліо²⁷, Л. Лігеті²⁸, І. де Рахевільца²⁹, Т. Дашцедена³⁰. Загалом на сьогодні є понад 30 як літературних, так і наукових перекладів «Таємної історії Монго-

²² Таубе М. К реконструкции и переводам Mongqol-un niuca tobchiyan на европейские языки // *Mongolica: К 750-летию «Сокровенного сказания»*. М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. С. 40.

²³ Haenisch E. *Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen aus der chinesischen Transkription (Ausgabe Ye Teh-hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt*. Lpz., 1935; Haenisch E. *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen*. Lpz., 1939; Haenisch E. *Die Geheime Geschichte der Mongolen. Auseiner mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Flu. Erstmalig überetzt und erlautert*. Lpz., 1941.

²⁴ *Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 года под названием Mongrol-un Niruča tobčiyau*. Юань Чао Би Ши. *Монгольский обыденный изборник* / Пер. С. А. Козина. Т. 1. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1941.

²⁵ Сиратори Куракити. *Онъяку мобун гэнтё хиси. A Romanized Representation of the Yuan-ch'ao-pi-shih (A Secret History of the Mongols) in the Original Mongolian Sound*. Т. VIII (Series C). Tokyo: The Toyo Bunko Publications, 1942.

²⁶ Дамдинсурэн. *Mongqol-un niuča tobčiyau. Улаанбаяатур*, 1947; Дамдинсурэн. *Монголын нууц товчоо. Улаанбаатар*, 1957.

²⁷ Pelliot P. *Histoire secrète des Mongols, restitution du texte mongol et traduction française des chapitres I à VI*. Paris: Adrien-Maisonneuve, 1949.

²⁸ Ligeti L. *A mongolok titkos története*. Budapest, 1962; Ligeti L. *Histoire secrète des Mongols*. T. I. *Monumenta linguae mongolicae collecta*. Budapest, 1971.

²⁹ Rachewiltz, Igor de. *The Secret History of the Mongols // Papers on Far Eastern History*. The Australian National University. Department of Far Eastern Studies, 1971. September (vol. 4); 1972. March (vol. 5); 1974. September (vol. 10); 1976. March (vol. 13); 1977. September (vol. 16); 1978. September (vol. 18); 1980. March (vol. 21); 1981. March (vol. 23); 1982. September (vol. 26); 1984. September (vol. 30); 1985. March (vol. 31); Rachewiltz, Igor de. *Index to the Secret History of the Mongols*. Vol. 121. (Uralic and Altaic Series). Bloomington: Indiana University Publications, 1972a; Rachewiltz, Igor de. *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century / Shorter version edited by John C. Street*. University of Wisconsin–Madison. Books and Monographs, 2015.

³⁰ Дашцэдэн Т. *Сокровенное сказание монголов / Транскрибированное издание Т. Дашцэдэна = Монголын нууц товчоо / Галиглаж хэвлүүлсэн Т. Дашцэдэн*. Улаанбаатар, 1985.

лів» багатьма сучасними мовами (монгольською, англійською³¹, німецькою, польською³², французькою, угорською, російською, казахською, китайською, японською, бурятською та ін.), до яких цією публікацією уперше додається її українськомовний варіант.

Українське видання «Таємної історії Монголів» є вітчизняним внеском у розкриття таємниць та донесення до наукового й широкого загалу цієї перлини світової історико-культурної спадщини українською мовою. Книга, поза сумнівом, стала знаковою подією у просвітницькому просторі сучасного суспільства, якому відкриє нові обрії на небосхилі розуміння складних і захопливих віх зі сивої давнини поступу людства.

³¹ Cleaves, F. W. *The Secret History of the Mongols. For the First Time Done into English out of Original Tongue and Provided with Exegetical Commentary. Vol. I.* Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1982.

³² *Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII wieku, Przełożył z mongolskiego, wstępem i komentarzami opatrzył Stanisław Kałużyński, wyd. I 1970.*

Визначна постать Чінгіс Хаана висвітлена в багатьох сферах культурного життя: фільми, пісні, книги, навіть ігри. Однак політичний і державний діяч, засновник Великої Монгольської Імперії — знаменитий Чінгіс Хаан — є насамперед об'єктом дослідження історії. «Таємна історія Монголів» — унікальна давня пам'ятка, що розкриває секрети дитинства, кохання та правління Великого Хана. «І образом світлий, і з іскрою в очах»...

У цій книзі Чінгіс Хаан (при народженні Темужін) постає не лише могутнім очільником імперії та вправним воїном, а й вірним другом, вдячним можновладцем і коханим чоловіком. Завдяки «Таємній історії Монголів» читач познайомиться з особливостями монгольської культури, дізнається більше про родину і ворогів Великого Хана та навіть доторкнеться до перетину українсько-монгольської історії.

 САМІТ-КНИГА
із книгою — по життю!

